

Jan Kostyszak
ORCID: 0000-0002-0308-5957
Uniwersytet Zielonogórski

<https://doi.org/10.26366/PTE.ZG.2019.152>
Open Access, CC BY-NC-ND 4.0

Konstruktywizm jako metodologia badań współczesności

Abstrakt

Artykuł prezentuje wpływ koncepcji filozoficznych i socjologicznych na powstanie konstruktywizmu oraz jego rozwój prowadzący do stworzenia teorii aktora-sieci (ANT) Bruno Latoura. Rozważania dotyczące koncepcji ANT koncentrują się na problemie statusu zjawisk społecznych ujmowanych w perspektywie „antydualistycznej” oraz wartości eksplanacyjnej jej kategorii poznawczych. Stanowią próbę odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób koncepcja ANT wyjaśnia zjawiska opisywane z perspektywy różnych dyscyplin naukowych. Zarysowuje pole problemowe ewentualnych możliwości zastosowania konstruktywizmu w badaniach nad współczesnością.

Słowa kluczowe: nieklasyczna socjologia wiedzy; konstruktywizm; teoria aktora-sieci (ANT), studia nad technologią i nauką.

Constructivism as a methodology of contemporary studies

Abstract

The article presents the influence of philosophical and sociological concepts on the emergence of constructivism. Then it reviews the constructivist theories, assuming that they provide to the Bruno Latour's Actor-Network Theory. Considerations regarding the concept of ANT focus on the problem of the status of social phenomena. The problem was presented in the perspective of the anti-dualistic "ANT ontology" and the value of the explanatory cognitive categories, particularly "networks" and "actors". This is an attempt to answer the question how the concept of ANT explains the phenomena so far addressed from the perspective of various scientific disciplines. The article describe possibilities of using constructivism in research on modernity.

Keywords: non-classical sociology of knowledge; constructivism; Actor-Network Theory (ANT); technology and science studies.

JEL: B49

Wstęp

Panuje powszechna zgoda, że współczesny świat charakteryzuje się niespotykaną dotąd dynamiką przemian zdeterminowaną rozwojem nauki i techniki. Skala i charakter zjawisk społecznych, w tym ekonomicznych, a także ich złożoność, zmusza do poszukiwania nowych metod badania „płynnej nowoczesności”. Ekonomia, zajmując szczególne miejsce wśród nauk społecznych, jest ze swej istoty, zainteresowana metodologicznymi aspektami poznania tzw. rzeczywistości społecznej. Wśród nowych teorii metodologicznych na uwagę zasługuje propozycja zwana konstruktywistyczną perspektywą badawczą. Artykuł omawia metodologię konstruktywizmu i problematyzuje zagadnienie jego przydatności do badania współczesnego świata.

Jeśli wierzyć filozoficznym dywagacjom współczesnych zwolenników konstruktywistycznej perspektywy badawczej, genezy konstruktywizmu należy szukać w zwrocie teoretycznym w badaniach nad rozwojem nauki zapoczątkowanym w latach 60. XX wieku. Zasadnicza zmiana opcji epistemologicznej rozpoczęła się od zakwestionowania tradycyjnego modelu ewolucji myśli naukowej dokonanego przez koncepcję rewolucji paradygmatycznych Thomasa Kuhna, a więc w obszarze filozofii nauki. Uznaje się, że powstanie i rozwój konstruktywizmu oznacza zmianę perspektywy poznawczej, nie tylko jako namysłu nad naukami społecznymi, ale nad nauką w ogóle. Jest odpowiedzią na niemoc eksplanacyjną przypisywaną refleksji epistemologicznej dominującej od czasów Kartezjusza, aż do popperowskiej koncepcji rozwoju nauki. Tradycja ta opierała się na opozycji podmiot-przedmiot, Natura i rzeczywistość społeczna, na szczególnym statusie i autonomii poznawczej nauk przyrodniczych i matematyki (Szahaj, 2007, s. 157-164).

Co to jest konstruktywizm?

Jak się definiuje konstruktywizm? Na gruncie polskim przede wszystkim przez negatywne odniesienie do całej tradycji epistemologii i klasycznej socjologii wiedzy. Klasyczne postulaty wykreślające linię demarkacyjną między tradycyjną epistemologią, a konstruktywistycznym modelem poznania brzmią następująco: to co postrzegamy jako rzeczywistość, nie istnieje obiektywnie, ale jest „konstruowane” społecznie: rzeczywistość nie jest czymś niezależnym od poznania, a wiedza powstaje ramach praktyk społecznych, w tym poznawczych, stąd prawda i prawdziwość przekonań zależy od kontekstu społecznego, w jakim występują. Konstruktywiści deklarują zdecydowany antyobiektywizm, antyesencjalizm, antydualizm, antyfundamentalizm

poznawczy, a ponadto, zawieszają uniwersalizm klasycznej definicji, prawdy, aprobując relatywizm społeczny i historyczny (Zybertowicz, 1994, s. 58-63).

Rozwój perspektywy konstruktywistycznej

Mocny Program Socjologii Wiedzy, reprezentowany przede wszystkim przez Davida Bloora i Barry'ego Barnes'a, wprowadził do studiów nad nauką postulaty badawcze, zwracając refleksję nad nauką ku analizie społecznych warunków powstawania wiedzy bez względu na przypisywany jej walor prawdziwości lub fałszu. Najistotniejsze wydaje się jednak dostrzeżenie „interesu” jako kategorii wyjaśniającej sukces teorii (Sojak, 2004, s. 215-216).

Program zakwestionował neopozytywistyczny model wyjaśniania, rolę podmiotu poznającego, klasyczną koncepcję prawdy, usytuował poznanie nie tylko w kontekście oddziaływania czynników społecznych, ale uznał czynniki społeczne za wiedzę twórcze, również w obszarze przyrodoznawstwa i matematyki. Właściwe klasycznej epistemologii wyróżnienie matematyki, jako nauki w pełni autonomicznej od czynników empirycznych uznał za nieuprawnione (Bloor, 1993, s. 38-64; Mrozek, 2014, s. 311-322).

Rozwój konstruktywizmu był konsekwencją przyjętych reguł i kształtował się w obszarze badań nad tworzeniem wiedzy naukowej. Kolejny etap rozwoju to badania tzw. antropologii nauki Karen Knorr-Cetiny oraz wcześniejsze prace Bruno Latoura i Stephena Woolgara. Naukę sprowadza się tutaj procesów usytuowanych w laboratoriach, jako przestrzeni, w której zachodzi rzeczywisty, empiryczny, możliwy do zbadania proces tworzenia wiedzy (Latour, 2009, s. 163-192). Według konstruktywistów antropologia laboratorium stanowi nie tylko etap rozwoju konstruktywizmu, ale inspirację do badań nad współczesnym obrazem nauki: laboratorium uznane zostało jako względnie ograniczony obszar, gdzie odnajdziemy: działania uczonych, oraz „spreparowane”, czyli poddane wielokrotnej obróbce technologicznej i „teoretycznej” fragmenty natury (Kołtun, 2015, s. 301-316).

Teoria aktora-sieci Bruno Latoura

Za trzeci etap rozwoju myśli konstruktywistycznej przyjmuje się okres formułowania radykalnie perspektywy badawczej Latoura: programu badawczego znanego pod nazwą Actor-Network Theory (ANT) (por. Afeltowicz i Wachowski, 2013). ANT rezygnuje z przyporządkowywania zjawisk do różnych obszarów rzeczywistości. W ten sposób zjawiska zyskują nowy status: tzw. aktora, elementu usytuowanego w sieci wzajemnych powiązań/translacji z innymi aktorami. Aktorzy tworzą, utrzymują i rozwijają sieci powiązań.

Taki opis pozwala uchwycić synchroniczny i diachroniczny aspekt procesów społecznych. Abriszewski podkreśla, że aktorzy to zarówno: teksty, obiekty techniczne, artefakty, ludzie, pieniądze, jak również obiekty „hybrydowe” łączące dwa lub kilka wymienionych typów. Działają oni i realizują swoje cele starając się między innymi: wpisać w obszar innej sieci, przyłączyć innych do swojej sieci, pozyskać sprzymierzeńców, manipulować celami i interesami (Abriszewski, 2012, s. 230-241).

ANT sytuuje obiekty swoich badań niejako w przestrzeni ponadontologicznej: w której aktorami są zjawiska klasyfikowane jako społeczne lub ujmowane jako byty szeroko rozumianej Natury. Jeden obiekt-aktor nasycony został różnorodnymi cechami, co pozwala znieść nie tylko tradycyjną kategoryzacją, ale też teoretyczne zniekształcenia lub wręcz zafałszowania rzeczywistości. Jest to droga/metoda dotarcia do rzeczywistych, empirycznie obecnych obiektów i dokonania ich rzetelnego opisu. Latour posługuje się tu pojęciem empirii, której odpowiada deklarowany „rzeczywisty realizm” w odróżnieniu od realizmu przyjętego w tradycji filozoficznej, a oznaczającego spojrzenie na przedmiot badań przez siatkę presupozycji – założeń, które kształtują/zniekształcają obraz badanego obiektu. Rzeczywistość – empiria ma więc naturę hybrydalną (Abriszewski, 2007, s. 117-118).

Jeśli można mówić o ontologii koncepcji Latoura, to tylko w bardzo ograniczonym znaczeniu tego pojęcia. Rzeczywistością, którą da się badać, są relacje. W związku z tym odrzuca on ważność pojęcia społeczeństwo, natomiast uznaje, że możemy mówić o tym, co społeczne. Heterogeniczne hybrydy – tzw. „czarne skrzynki” – włączają elementy rzeczywistości przyporządkowane tradycyjnie Przyrodzie/Naturze umożliwiając w ten sposób niejako sprawstwo rzeczywistości nieożywionej, która w koncepcji ANT pełni równoważną rolę jak czynniki społeczne (Wróblewski, 2013, s. 65-66).

Prezentowana ścieżka rozwoju myśli konstruktywistycznej prowadzi od etapu zanegowania XX wiecznej refleksji nad rozwojem nauki, leżącej w obszarze tradycyjnej epistemologii i zwrócenia uwagi na czynniki społeczne, poprzez teorię opisującą specyfikę konstruowania nauki w laboratorium, aż do perspektywy badawczej ANT, gdzie nauka jest tylko jednym z „fragmentów” – aspektów badanej rzeczywistości. W ten sposób powstaje zespół dyrektyw odnoszący się do badania całego obszaru działalności człowieka, w tym działań prowadzących do tworzenia/konstruowania społeczeństwa, kultury i heterogenicznych zjawisk znanych dotychczas jako fakty ekonomiczne.

Konstruktywistyczne badania nad kulturą a ekonomia

Interesujące z punktu widzenia badacza współczesności zagadnienie złożoności i „płynności” zjawisk obserwowanych od II połowy XX wieku i związanych z nimi problemów badawczych nauk społecznych podejmuje Abriszewski zestawiając koncepcję ANT Latoura z uwagami Zygmunta Baumana dotyczącymi możliwości racjonalnego dyskursu o kulturze. W pracy „Kultura jako praxis” Bauman zauważa następujące trudności, które odnoszą się również do wszystkich, w tym pozakulturowych, obszarów działalności jednostek i społeczności. Bauman stwierdza mianowicie, że: „idea kultury pogodziła szereg przeciwieństw: wolności i konieczności, dobrowolności i przymusu, teleologiczności i przyczynowości, wolności wyboru i determinizmu przypadkowości i regularności (...) uzależnienia od okoliczności i podlegania uniwersalnemu prawom, kreatywności i rutyny, oryginalności i powtarzalności. (...) „kreatywności i kontroli normatywnej” (Bauman, 2012, s. 17, za: Abriszewski, 2015, s. 102).

Autor dokonuje próby niejako zastąpienia „baumanowskich ambiwalencji” nowymi kategoriami wypracowanymi na gruncie ANT. Kategoriom, wolności i kreatywności działań jednostek odpowiada tu pojęcie negocjacji; ładu, regularności, porządkowi, systemowości – „czarne skrzynki”, „stabilizacja” oraz „krzepnięcie relacji w sieci”. Zdaniem autora zabieg taki pozwala „znieść” owe „baumanowskie ambiwalencje” i zastąpić je pewnym nowym programem badawczym. Zamiast określenia opartego na opozycjach: wolna/twórcza działalność człowieka contra system kultury lub: kultura jako sfera kreatywności versus zdeterminowana wewnętrznie natura/ przyroda, warto mówić o aktorach-sieciach. Eliminuje się w ten sposób tradycyjne ontologiczne dychotomie: kultura – natura, podmiot – przedmiot, jednostka – kultura, wolność – konieczność, trwanie – przemijalność (Abriszewski, 2015, s. 110-112).

Podobnie perspektywę zastosowania konstruktywizmu, w tym ANT Latoura w badaniu współczesności ujmuje Bińczyk. Powołuje się na prace Thomasa H. Eriksena, George’a Riztera czy Ulricha Becka, diagnozujące „wzrost ryzyka” i „brak kontroli” wywołanego zniewalającą ilością czynników kształtujących rzeczywistość, jak i nienotowanym dotychczas zasięgiem zmian (Bińczyk, 2006, s. 309-310). Za sposób umożliwiający adekwatny opis tej rzeczywistości, autorka uznaje użycie języka, który dostarcza właśnie perspektywa ANT wiążącego działalność człowieka i aspekty pozaludzkie – „język ujmujący hybrydyczność otaczających nas zjawisk” (Bińczyk, 2016, s. 311).

Ekonomia, a właściwie nauki ekonomiczne, wydają się być wierne klasycznej epistemologii. Sytuując się w obrębie nauk społecznych wykazuje szereg osobliwości wyróżniających ją

spośród innych nauk, a mianowicie: wzrastającą złożoność przedmiotu badań, ograniczone możliwości stosowania eksperymentów, brak autonomii przedmiotu badań wobec procesu poznania, subiektywizm badawczy, w tym częsty brak neutralności aksjologicznej badacza wobec przedmiotu badań (Flejterski i Urchs, 2015, s. 121-123). Współczesny opis funkcji poznawczych nauk ekonomicznych wyraźnie posiłkuje się kategoriami klasycznych epistemologii. Zakłada istnienie uporządkowanego, poznawalnego, obiektywnego i ujawniającego związku przyczynowo-skutkowe zjawisk przedmiotu badań. Teorie ekonomiczne natomiast są w tym ujęciu nomotetycznymi, uniwersalnymi systemami, powstającymi w oparciu doświadczenia obiektywnej empirycznej rzeczywistości oraz przy użyciu uniwersalnego kryterium racjonalności i poddawane weryfikacji bądź falsyfikacji Nauki ekonomiczne jako systemy twierdzeń muszą posiadać wartość eksplanacyjną w stosunku do obiektywnej pozapodmiotowej rzeczywistości społecznej (Flejterski i Urchs, 2015, 109-120).

W jednym z artykułów poświęconych konstruktywistycznej perspektywie badawczej pada wprost pytanie: Czy ekonomia jest gotowa na przyjęcie perspektywy poznawczej konstruktywizmu? Na podstawie analizy wybranych stanowisk autorów snujących refleksję na temat statusu epistemologicznego współczesnej ekonomii, autorka dochodzi do wniosku, że teoretycy broniący stanowiska tzw. realizmu krytycznego, wykazują pewną ambiwalencję jeśli chodzi o rozstrzygnięcia teoriopoznawcze: uznają wpływ pewnych czynników pozanaukowych. Zbiór tych uwarunkowań Halina Zboroń proponuje określić terminem Znanieckiego, jako swoisty współczynnik humanistyczny. Autorka nie pozostawia wątpliwości, że wśród ekonomistów przekonania epistemologiczne dające się sprowadzić do następujących tez:

- 1) „twierdzenia teorii są (lub mogą być) prawdziwe lub fałszywe [...],
- 2) twierdzenia teorii są mogą być prawdziwe lub fałszywe niezależnie od naszego uznania [...],
- 3) świat istnieje niezależnie od nas i jest, taki jaki jest, niezależnie, co o nim myślimy lub czujemy [...],
- 4) możliwe jest prawdziwe rozpoznanie istniejących przedmiotów i ich cech” (Zboroń, 2016, s. 272).

Nietrudno zauważyć tu przeważające proweniencje realistyczne: cechuje ekonomistów obiektywizm i realizm ontologiczny i epistemologiczny. Sytuowałoby to również współczesny refleksję o uprawianiu ekonomii, w obszarze odpowiadającym klasycznej socjologii wiedzy.

Zakończenie

W artykule skupiono się na wykazaniu, iż na gruncie wiedzy o rzeczywistości społecznej powstał nowy paradygmat: konstruktywistyczna propozycja badawcza, stojąca w wyraźnej opozycji do tradycji. Trudno ten fakt pominąć. Podkreślono umocowanie konstruktywizmu w nurcie dynamicznie rozwijającej się socjologii wiedzy, jego korzenie filozoficzne, jako istotne okoliczności skłaniające do uważnych badań. Należałoby dokonać analizy: założeń metodologicznych oraz struktury eksplanacyjnej i wartości poznawczych tworzonych przez konstruktywizm kategorii. Warto odpowiedzieć na pytanie, czy konstruktywizm jest specyficzną „analizą przypadków”? Czy teoria ANT jest „samo wyjaśniającą się” strategią tworzenia i porządkowania różnorodnych fenomenów teoretycznych, czy też jest narzędziem poznawczym pozwalającym przewidywać stany i procesy, zdarzenia i zjawiska? Czy nie ma struktury projektu filozoficznego „typu heglowskiego”, tj. teorii nieweryfikowalnej empirycznie? Nie traci również aktualności zagadnienie, które niepokoiło Imre Lakatosa: czy konstruktywizm nie zawiera „komponentu” ideologicznego sprzyjającego myśleniu totalizującemu? Jak się wydaje brak odpowiedzi na powyższe pytania, ani w dostępnych tekstach konstruktywistów, ani w rzadkich odniesieniach ich krytyków. W przekonaniu autora ekonomia, jako ważny namysł nad rzeczywistością społeczną i podstawa pewnej społecznej praktyki, może być wartościowym polem „weryfikacji” konstruktywizmu – a bez wątpienia nie powinna zbywać konstruktywizmu milczeniem.

Bibliografia

- Abriszewski, K. (2007). Teoria Aktora-Sieci Bruno Latoura. *Teksty Drugie*, 1-2, s.113-126.
- Abriszewski, K. (2012). *Poznanie, zbiorowość, polityka. Analiza teorii Aktora-sieci Bruno Latoura*. Universitas, Kraków.
- Abriszewski, K. (2015). Teoria aktora-sieci jako teoria kultury. *Acta Universitas Wratislaviensis*, No. 3664, Prace Kulturoznawcze, XVIII, s. 99-116.
- Afeltowicz, Ł. i Wachowski, W. (2013). Posłuszne klucze, chodliwe aparaty, *Avant*, wol. IV, nr 1, s. 13-16. doi:10.12849/40102013.0106.0001
- Bauman, Z. (2012). *Kultura jako praxis*, przeł. J. Konieczny. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bińczyk, E. (2006). Program badawczy Bruno Latoura i jego zalety w kontekście badań nad światem współczesnym. W: P. Bytniewski, M. Chałubiński (red.), *Teoretyczne podstawy socjologii wiedzy*, tom I (s. 303-313). Lublin: Wydawnictwo UMCS.

- Bloor, D. (1993), Wittgenstein i Mannheim o socjologii matematyki. W: B. Barnes, D. Bloor (red.), *Mocny program socjologii wiedzy* (s. 38-65). Warszawa: IFiS PAN.
- Flejterski, S. i Urchs, M. (2015). *Elementy filozofii i metodologii nauk ekonomicznych. Perspektywa kryzysowa*. Kraków – Legionowo: edu-Libri.
- Kołtun, A. (2015). „Nauka rozszerzona” – agory, laboratoria, maszyny społeczne. *Filozofia i Nauka. Studia Filozoficzne i Interdyscyplinarne*, Vol. 3, s. 301-316.
- Latour, B. (2009). Dajcie mi laboratorium, a poruszę świat. *Teksty Drugie*, nr 1-2, s. 163-192.
- Latour, B. (2010). *Splatając na nowo to co społeczne*, tłum. A. Derra, K. Abriszewski. Kraków: Universitas.
- Mrozek, J. (2014). Matematyka w ujęciu Mocnego Programu Socjologii Wiedzy. *Filozofia i Nauka. Studia Filozoficzne i Interdyscyplinarne*, tom 2, 2014, s. 311-322.
- Sojak, R. (2004). *Paradoks antropologiczny*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Sojak, R. (2015). Pozwólcie jej latać wysoko. O przyczynach rozbratu między socjologią i społecznymi studiami nad nauką. *Filozofia i Nauka. Studia Filozoficzne i Interdyscyplinarne*, tom 3, 2015, s. 219-222.
- Wróblewski, M. (2013). Sieci, wiązania i wyzwania technonauki – Bruno Latour, Ernesto Laclau i Chantal Mouffe w poszukiwaniu nowej filozofii społecznej i politycznej. *Studia Philosophica Wratislaviensia*, vol. VIII, fasc. 4, s. 63-77.
- Zboroń, H. (2016). Czy ekonomia jest w stanie przyjąć konstruktywistyczną perspektywę badawczą? W: E. Bińczyk, A. Derra, J. Grygieńć (red.), *Horyzonty konstruktywizmu* (s. 261-277). Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Zuber, M. (2006). Współczesna nieklasyczna socjologia wiedzy. W: P. Bytniewski, M. Chałubiński (red.), *Teoretyczne podstawy socjologii wiedzy*, tom 1 (s. 240-264). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Zybertowicz, A. (1994). *Poznanie i przemoc*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.